

Szervezet vagy szerkezet?

A célcsoport nyelvszemléletének figyelembevétele a nyelvi ismeretterjesztésben

SZABÓ TAMÁS PÉTER [sztp@nytud.hu]

1. A probléma

A normatív nyelvhasználat szabályainak közvetítése során gyakran okoz nehézséget és feszültséget annak a ténynek a figyelmen kívül hagyása, hogy a beszélők nem azonos tudással és szemlélettel rendelkeznek a nyelvi rendszer működéséről, e működés befolyásolhatóságáról és a nyelv társadalmi és területi rétegződéséről. A problémával a formális képzésben és a nyelvművelő gyakorlatban egyaránt találkozunk. Az olyan jelenségek, mint a hiperkorrekció nemcsak társadalmi tényezőkkel és nyelvhelyességi szabályok nem kielégítő ismeretével, hanem a nyelvi szabályok jellegéről alkotott tudás tisztázatlanságával is összefügghetnek.

A konstruktivista pedagógia szerint egy-egy új ismeret tanítása előtt fel kell térképezni a tanulók előzetes tudását, meg kell érteni azokat az értelmezési kereteket, amelyekkel az adott kérdést megközelítik. Mindennel kapcsolatban feltételezni kell előzetes tudást, ám az esetek nagy részében ez a tudás meglehetősen heterogén, gyakran ellentmondásokról terhes (a problémáról részletesebben lásd Nahalka 2002: 50–90; jelen vizsgálat szempontjából pedig Szabó megjelenőben). Az anyanyelv-pedagógus, illetve a nyelvművelő csak akkor végezhet eredményes munkát, ha az, amit közvetít, interakcióba lép a célközönsége gondolkodásában meglévő előzetes tudással. A módszertani munka támogatása érdekében jelen dolgozat célja néhány speciális, a nyelvvel kapcsolatos konceptualizáció bemutatása. A dolgozat megírásának alapjául szolgáló gyűjtés budapesti, pécsi és szegedi egyetemisták, főiskolások, illetve gimnazisták körében zajlott. A felhasznált adatok 450 kérdőívből és 30 lejegyzett tematikus interjúból származnak (a kérdőívről és a módszertani háttérrel Szabó 2005 és Szabó megjelenőben tájékoztat részletesen). Jelen dolgozat – a vizsgált anyag és a vizsgálati cél természetéből fakadóan – csak az interjúk elemzésére tér ki. Az elemzések jelentős mértékben támaszkodnak a kognitív metaforaelméletre és a konstruktivista pedagógia ismeretelméletére.

2. Adatgyűjtés interjúk segítségével

Az interjúkat 2003 novembere és 2004 októbere között készítettem. A rövid adatfelvételt átlagosan húsz perc időtartamú irányított beszélgetés követte. Az adatközlőket a továbbiakban kurzivált sorszám azonosítja az alábbiak szerint:

Város	A képzés jellege és a képző intézmény	Sorszámok	
Budapest	gimnazista (Karinthy Frigyes Gimnázium)	14., 16., 17.	3 fő
	nem magyar szakos (ELTE)	01., 02., 11., 12.	4 fő
	magyar szakos (ELTE)	03., 04., 13., 15.	4 fő
Pécs	gimnazista (Leőwey Klára Gimnázium)	29., 30., 31	3 fő
	nem magyar szakos (PTE)	23., 24., 26.	3 fő
	magyar szakos (PTE)	22., 25., 27., 28.	4 fő
Szeged	gimnazista (Deák Ferenc Gimnázium)	19., 20., 21	3 fő
	nem magyar szakos (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar)	05., 06., 10.	3 fő
	magyar szakos (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar)	07., 08., 09.	3 fő
	Összesen		30 fő

A beszélgetések nem rögzített kérdések alapján folytak, de bizonyos tematikus egységeket mindenképpen érintettek (a kérdésekkel kapcsolatban részletesebben Szabó megjelenőben tájékoztat):

(1) A magyar nyelv változásának megítélése: a nyelv változása (új szavak, szerkezetek megjelenése, régiek eltűnése) tekinthető-e romlásnak vagy gazdagodásnak.

(2) A nyelv tudatos megváltoztatásának lehetőségei, esélyei.

(3) Az idegen nyelvek hatásának megítélése.

(4) Tudatos beavatkozás nélkül az adatközlő szerint megőrizhető-e a nyelv hatékony kommunikációs eszköznek? A magyar nyelvjárások különbözőségével és a szomszédos országok magyarságának nyelvi különfejlődésével kapcsolatos ismeretekre, attitűdökre is ebben a blokkban lehet rákérdezni.

Az (5) egység a nyelvművelő javak fogyasztására kérdez rá. Az interjúnak ez a része rokon vonásokat mutat az MNSZV (Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat) NYRÁDIÓ, NYÚJSÁG, NYTV kérdésblokkjával (Kontra 2003: 65–6), kiegészül azonban a nyelvművelő javak minőségének és az adatközlőre tett hatásának elemzésével.

(6) Ez a kérdéskör arra vonatkozik, hogy az adatközlő szerint kitűzhető-e előre egy ideálisnak tartott nyelvi állapot, és megfogalmazhatók-e feladatok annak elérése érdekében.

(7) Hogyan éli meg az adatközlő a nyelvi hibajavítást? Szokták-e javítani? Ő javít-e másokat? Ha igen, kiket javít? Milyen jelenségek zavarják leginkább?

(8) Az adatközlő közép-, illetve felsőfokú tanulmányai során milyen formában van/volt szó nyelvhelyességről, nyelvművelésről?

(9) A „reklámtörvénnyel” (2001. évi XCVI. törvény a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről) kapcsolatos vélekedések.

(10) Kiemelt szerepe van-e a magyar nyelv művelésének, illetve a magyarnak a világ nyelvei között?

Egyes interjúk esetében további kérdések is felmerültek. A beszélgetések során az adatközlő véleményét vita kezdeményezése nélkül mindig elfogadtam, a hallott gondolatmenet egyes pontjaira azonban ellentmondás vagy érdekesnek tűnő összefüggés esetén mindig rákérdeztem. A feltett kérdések nemegyszer saját elképzeléseinek újragondolására készítették az adatközlőt. Több esetben kiderült, hogy az interjúalany számára az adott beszélgetés volt az első eset, hogy egyes nyelvészeti alapkérdésekről elgondolkodott.

3. Az adatelemzés céljai

Az interjúkészítés eredeti célja a kérdőívekből szerzett adatok pontosítása volt, a feldolgozás során azonban egyre világosabbá vált, hogy az interjúszövegek elemzése az adatközlők ismeretszerzési és tudáskonstruálási folyamatainak feltérképezését is lehetővé teszi. A tudáskonstruálás az adott individuum saját, aktív tevékenysége, de folyamatát komolyan befolyásolja a környezet. Esetünkben – a metanyelvi tudást vizsgálva – a formális képzésnek nagyon jelentős a szerepe.

Jelen dolgozat elsődleges célja az adatközlők megnyilatkozásain keresztül jellemző konceptualizációkat bemutatni. Az oktatási folyamat megtervezése, illetve a nyelvművelés segédeszközeinek (szótárak, normatív tájékoztatók, kézikönyvek) tervezése szempontjából annak vizsgálata a legfontosabb, hogy az adatközlők a nyelvről beszélvén milyen nyelvi eszközökkel tartották alkalmasnak kifejezni gondolataikat. Tomassellónak a nyelvi szimbólumok perspektivikus természetéről közölt gondolatai e kérdés szempontjából is termékenynek bizonyulnak: a nyelvi szimbólumok arra szolgálnak, hogy „az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg” (idézi Tátrai 2005: 210). Könnyen belátható: a tanár, illetve a nyelvművelő az általa alkalmazott (metaforikus) kifejezésekkel erőteljesen képes hatni célközönsége konceptualizációs folyamataira. Ugyanígy a megkérdezett anyanyelvi beszélők (iskolázottságuk foka és jellege szerint eltérő szakmai háttérű) beszámolóí részben már szilárdan elsajátított tudásokat, konceptusokat

jelenítenek meg, részben még nem ismert problémák megoldási kísérleteit tükrözik. E kísérletek során a már rögzült konceptusok segítségével történik az új probléma körüljárása, megértése, a megértett összefüggések kifejezése.

A nyelvről alkotott konceptualizációk vizsgálatára különösen alkalmas a kognitív metaforaelmélet alkalmazása, hiszen a nyelv *mint olyan* nem kézzelfogható, természetéről, felépítéséről, használatáról stb. különféle modellek élnek, ezek a modellek pedig eltérő metaforákkal jeleníthetők meg a legjobban. A modellek metaforikussága természetes, mert – mivel a világról és a nyelvről való tudásunk analóg – a nyelvvel kapcsolatos fogalmak jól kifejezhetők a mindennapi élet jelenségeivel (e jelenségek kerülnek tehát a metaforák forrástartományába).

Jelen dolgozat az interjúk kérdésköreiből a nyelv változásfolyamatainak megítélésével összefüggő elképzeléseket elemzi. Az elemzés korpusza az összes elkészített interjú teljes lejegyzett szövege.

4. A nyelvi változásról – az interjúk alapján

A metanyelvi szövegekben alkalmazott metaforák jelentős mértékben irányítják a tanulók tudáskonstruálási folyamatait. Az elemzett interjúkkal kapcsolatban általánosságban elmondható: nem volt kimutatható, hogy egy-egy adatközlő következetesen egy metaforát alkalmazott volna érvelésében. A metaforák jelentéskörének tudatos egymásra játszátása azonban gyakori volt. Megnyilatkozás közbeni metaforaváltással az adatközlők esetenként modellt is váltottak. A metaforák forrása számos esetben a nyelvművelő irodalom (illetve az arra támaszkodó tanári gyakorlat) volt. Ki lehetett mutatni konvencionalizálódott metaforákat is.

A nyelvi változás kérdése a romlásétól, javulásétól elkülönülten is tárgyalható, hiszen más az, amikor azt kell megítélnie az adatközlőnek, hogy szerinte *káros vagy előnyös-e* egy-egy változás, és más, ha magát a folyamatot kell leírnia: mit gondol, *mi és hogyan* változik? Az adatközlők elsősorban a lexikon változásával kapcsolatban fejtették ki elképzeléseiket. Ez nem véletlen, hiszen a nyelvben a szóállomány (különösen a peremszókincs) cserélődése a legnagyobb mértékű és a leglátványosabb. A kulcs e kérdéssel kapcsolatban az, hogy élő szervezetnek vagy művi szervezetnek fogják-e fel a nyelvet az adatközlők.

Természetesen ez a kérdés nem dönthető el könnyen. Például a következőhöz hasonló mondatokban a metaforaelemzést óvatosan kell végezni: „Én azt nem tudnám elképzelni, hogy egy *élő nyelv* eljut arra a szintre, hogy kommunikációra nem lesz *alkalmas*” (29). A fogalmazásmód A NYELV ÉLŐLÉNY metaforát sugallja, de valószínű, hogy az alkalmasság

kérdése arra vonatkozik, hogy a nyelv mint ESZKÖZ hogyan használható a kommunikáció során. Feltehetően az *élő nyelv* a *holt nyelv* terminus ellentétéként szerepel, tehát a metafora alkalmazását a terminus metaforikussága sugallja az elemzőnek. Ezzel szemben egyértelműbb az élőlényként, sőt ÖNÁLLÓ AKARATTAL RENDELKEZŐ ÉLŐLÉNYKÉNT való bemutatás a következő mondatban: „a nyelv az **magát alakítja** meg az emberek alakítják” (20). Észre kell azonban venni, hogy e megnyilatkozásban a nyelv amellet, hogy saját akarattal rendelkezik, ki van téve az emberek ízlésének, beavatkozásainak is.

A nyelvi változásokkal kapcsolatban gyakran kimutatható a lakoffi TARTÁLY-SÉMA mint ideliázált kognitív modell (tehát a metaforánál magasabb szinten történő elvonatkoztatás) alkalmazása: A NYELV/A SZÓKÉSZLET TARTÁLY, amelybe bekerülnek egyes nyelvi elemek, de ki is kerülhetnek belőle. Hangsúlyozandó, hogy a TARTÁLY-SÉMA zárt nyelvet, határozottan körülhatárolható teret feltételez. A tartályban folyadék vagy szilárd anyag egyaránt lehet, a lényeg az, hogy elkülöníthető, hogy mi való bele és mi idegen. A tartály tartalma cserélődik: „**beáramló** szavak” (07), „**bekerülnek** egyre csúnyább szavak [, majd az interjú későbbi részében az adatközlő megjegyzi:] kezdenek majd újra **kiesni** ezek a szavak” (30). Az elemzés során azonban óvatosságnak kell lenni, hiszen a következő idézetben: „az idegen szavak **kiszorítják** a magyar szavakat” (20) feltételezhető a TARTÁLY-SÉMA működése is (a tartályba beáramló folyadék mintegy kinyomja a tartály korábbi tartalmát), a *kiszorít* ige azonban vonatkozhat ÖNÁLLÓ AKARATTAL RENDELKEZŐ LÉNYRE is, ami/aki mintegy befurakodik másnak a helyére. Szintén önálló akaratot, önvezérelt mozgást idéz fel a *bejön* ige: „Vannak olyan szavak, amik ahogy **bejönnek**, akkor sokkal változatosabbá teszik a nyelvet” (19).

A bekerült/bejött nyelvi elemek kívánatos viselkedése több adatközlő szerint is az asszimiláció (megfigyelhető, hogy itt A SZAVAK AKARATTAL RENDELKEZŐ ÉLŐLÉNYEK metafora érvényesül: a szavak úgy viselkednek, mint a korábbi lakóhelyükről máshová költöző emberek): „De ha egy idegen szó praktikusabb és **be is tud illeszkedni** a magyar grammatikába, akkor szerintem nyugodt lélekkel használhatjuk azt” (04); „Lehet, hogy lesznek olyan szerkezetek, amik **meghonosodnak**, viszont nem hiszem, hogy ez bármilyen szempontból hátráltató lenne” (25). Az asszimiláció (meghonosodás) gondolata annál is jelen van, aki alapvetően nem kárhoztatja az idegen nyelvi elemeket: az angol mellett vagy helyett „ha francia szavak jönnének be, szerintem akkor sem lenne bármi probléma velük” (25). A meghonosodás nem okvetlenül jelenti a nyelvi elem alaki megváltozását, csupán azt, hogy egy idő után már nem tűnik idegennek (a nyelvhasználók mintegy befogadják).

Sajátosan homogénként jelenik meg *a nyelv* számos nyilatkozatban (mint az idézett példák legtöbbszörében láthatjuk, *a nyelv* jelző nélkül szokott szerepelni¹). A nyelv egyes regiszterei (változás)jelenségeinek hatását a nyelv egészére vetítve ítéli meg a következő adatközlő: „nagyon sokszor rövid tőmondatokban szavakat, félmondatokat odavetve vezetik a műsorokat, ami nem hiszem, hogy a nyelv fejlődésében bármit is segítene. Ez szerintem **hátráltatja a fejlődést** vagy legalábbis **visszafejleszti**” (11). A FEJLŐDÉS EGYENES IRÁNYÚ MOZGÁS metafora jelenik meg e megfogalmazásban, ami azért érdekes, mert a változásnak egy irányát engedi meg, ráadásul egy olyan objektummal kapcsolatban, ami maga is egynemű.

Ennél differenciáltabban képes tükrözni a nyelvhasználat sokféleségét a következő metaforasor alkalmazása: A NYELVHASZNÁLAT VISELKEDÉS, A KÍVÁNATOS VISELKEDÉS ILLEMSZABÁLYOK KÖVETÉSE. Az illemszabályok többfélék, az egyes élethelyzetekben változó számú és formalitásfokú szabályt kell betartani. Mint az illemszabályok betartásának, az adott normát betartó nyelvi viselkedésnek is alapvetően kettős funkciója van: az identitásjelölés (származás, „gyerekszoba”) és a homlokzatóvás (a beszélő a maga és a beszédpartnere pozitív homlokzatát egyaránt óvja). Ezzel a háttérrel a nyelvi jelenségek megítélése nem egyetemleges (az egyes nyelvi megnyilatkozások nem a priori kategóriák alapján utasítandók el vagy preferálandók), az attitűd kontextusba ágyazódik és indokolható: „És bekerülnek egyre csúnyább szavak is a mindennapi kommunikációba is. Ez szerintem **nem helyes, mert** meg kell adni a tiszteletet a másik embernek” (30); „Szerintem mindenképpen figyelembe kell venni a társadalmi rétegek különbözőségét és hogy **különböző rétegekben** hogy változik a nyelv, mert pl. a diáknyelv mindig is egy külön kategóriának számított”, ezért változásai a köznyelvéitől eltérően ítélendők meg (31). A nyelvművelők informális megnyilatkozások elítélésekor „olyasmibe szólnak bele, amihez nincs joguk” (03). Az adatközlő szerint a nyelvművelők tkp. illemszabályt sértenek (agresszív) nyelvi viselkedésükkel, mert nem óvják a beszédpartnereket (a kijavítottak táborának) homlokzatát.

Különböző metaforák jelentésének egymásra játszátását illusztrálandó érdemes hosszabban idézni és elemezni egy gondolatsort (a tagmondatok beszámozása a későbbi elemzést könnyíti meg): „(1) Nagyon sok olyan [ti. szó] van, (2) amit megpróbálnak **kigyomlálni** a nyelvből, (3) de nagyon sok olyan van, (4) ami már úgy **beleépült**, (5) hogy már föl se ismerni. [...] (6)

¹ Ennek hátterében természetesen a kérdésfeltevés technikája is állhat: mivel nem *a faipari szaknyelv*, *a kereskedelmi televíziók nyelve*, *a szépirodalmi nyelv*, *a külvárosi fiatalok nyelve*, *a sajtónyelv* és ehhez hasonló terminusok szerepeltek a kérdésekben – hogy ne orientálják a válaszadó gondolkodását egy-egy problémára –, a válaszok sem pontosítottak a legtöbb esetben, bár a példákból általában kiderül, melyik regiszterre céloz az adatközlő. Maga a tematika is előidézhetette az általánosító fogalmazást, hiszen – mint azt Tolcsvai Nagy (1991) is kimutatta – a nyelvhelyességről szóló diskurzusban (pl. a NymKk. fogalomhasználatában) nem ritka a langue homogénnek tételezése.

Tehát szerintem *a nyelv az tudja*, (7) mondjuk azt, (8) hogy mennyit tud *befogadni*, (9) és biztos vagyok benne, (10) hogy száz év múlva sem fogunk mi angolul beszélni, (11) akármennyi is *jön be*, (12) mert vannak olyan dolgok, (13) amik mindig is *idegenként* fognak hatni, (14) és lesznek olyanok, (15) akik nem fogják tudni *beépíteni* a szókincsükbe” (25). E két mondatban a nyelv komplexitását változatos modellezéssel írja le az adatközlő. Előadásmódjában folyamatosan nézőpontot vált, nem érvényesít egyetlen fogalmi metaforát, hogy annak megfelelően rendezze el mondanivalóját. Sőt: időközben a nyelv elemeinek tárgyalását az azt használó társadalom elemeivel kombinálva mutatja be. Gondolatát végigkövetve az alábbi metaforákkal találkozunk:

- (2) A SZAVAK NÖVÉNYEK; A NYELVMŰVELÉS KERTGONDOZÁS (az interjú kontextusából feltételezhető, hogy a *megpróbálnak* alakkkal a nyelvművelőkre utal);
- (4) A NYELV ÉPÜLET (vö. erre AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER ÉPÜLET metaforát; Kövecses 2005: 74–81), A SZAVAK ÉPÍTŐELEMEEK;
- (6) A NYELV (ÖNÁLLÓ AKARATTAL RENDELKEZŐ) ÉLŐLÉNY;
- (8) esetében ha a *befogad* ’védelmébe veszi’ értelemben szerepel, folytatódik A NYELV (ÖNÁLLÓ AKARATTAL RENDELKEZŐ) ÉLŐLÉNY metafora; ha ’térfogata lehetővé tesz további beáramlást’ értelemben, akkor a lakoffi TARTÁLY-SÉMA mutatható ki;
- (11) A SZAVAK AKARATTAL RENDELKEZŐ ÉLŐLÉNYEK; ha a *jön be* tkp. ’bekerül’ értelemben áll, ismét a TARTÁLY-SÉMA jelenik meg;
- (15) A SZÓKINCS ÉPÜLET, A TANULÁS ÉPÍTÉS, A SZAVAK ÉPÍTŐELEMEEK (az adatközlő az utolsó tagmondatban a beszélőközösség tagjaira utal).

Az adatközlő úgy véli, az idegen elemek egy része ki fog veszni a nyelvhasználatból. Ennek oka azonban nem az adott nyelvi elem önmagában vett alacsonyabb értéke vagy „sikerületlensége”, hanem az a társadalmi tény, hogy a nyelv egyes elemeit a használók minősítik, kommunikációjuk során az egyes variációk közötti választással értékrendet is tükröznek, és mindig lesznek olyan (stigmatizált vagy éppen ellenkezőleg: túl formális regiszterbe tartozó, ennek okán ritkán használt) elemek, amelyek a közösségi használatból kikopnak.

A kérdéskörrel kapcsolatban másnál is előfordul a nyelv többféle kontextusba helyezése egy gondolaton belül (azzal kapcsolatban, hogy milyennek kell lennie a nyelvnek): „általában van egy *gazdaságosságra törekvés* mindenben: nem csak a nyelvben, de a nyelvben is. [...] alapvetően *a nyelv egy logikus rendszer*, van egy saját logikája, ezért kénytelen ahhoz idomulni és gazdaságosnak lenni [...]. Nyilván a nyelvnek *más a logikája*, mint amit egyébként logikának hívunk, de hát ez is egy rendszer. Ez egy nagyon nehéz kérdés, hogy mi

az, ami magyartalan, tehát ami a magyar nyelv logikájának ellentmond. Ez talán egy *nehezen meghatározható ízlésbeli kérdés*” (04). A gazdaságosságra törekvés – azon kívül, hogy számos komplex rendszer jellemzője – felidézi A NYELVI ELEMELK PIACON MEGJELENŐ HASZNÁLATI ESZKÖZÖK metaforát, míg a *logika* (érthető ’észjárás’-ként is) A NYELV ÖNÁLLÓ AKARATTAL RENDELKEZŐ LÉNY metaforát implikálja. Az utolsóként idézett mondat feltehetőleg a hagyományos nyelvművelő irodalomnak arra a gyakorlatára reflektál, amely logikára, tiszta magyarságra stb. hivatkozva tulajdonképpen egy társadalmi csoport (híressé vált kifejezéssel: „törpe minoritás”; Gombocz 1931: 11) saját nyelvi értékrendjét kívánja mások nyelvhasználatában érvényesíteni. A logikusság és a magyarosság ebben a gyakorlatban egyaránt transzcendens, megkérdőjelezhetetlen érték (szemben a piaci követelmények figyelembevételével kiszabható árral), folyamatosan változó tartalommal.

5. Metaforák az oktatásban

A tankönyvi, illetve a tanórai terminushasználat során törekedni kell arra, hogy az alkalmazott kifejezések valóban a közvetítendő nyelvi modellt tükrözzék, és ne vigyék esetleg tévútra az érvelést vagy a magyarázatot. A szituatív kettősnyelvűvé nevelés céljait szem előtt tartó nyelvhelyesség-oktatást – tartalmi vonatkozásai miatt – valószínűleg jobban szolgálja A NYELV (ELEMELK) ARTEFAKTUM(OK), A NYELVI ELEMELK PIACON MEGJELENŐ HASZNÁLATI ESZKÖZÖK szemlélet hangsúlyozása. Ez – A NYELV (ELEMELK) ÉLŐ SZERVEZET (RÉSZEI) METAFORÁVAL ÖSSZEVETVE – könnyebben érthetővé teszi, miért kell különböző szituációkban különböző nyelvi elemeket használni (mint ahogyan pl. másra használjuk a fűröt, mint az ecsetet), miért van szinonim(nak tűnő) szavaknak eltérő használati értéke (mint ahogy az egyes termékeknek sem egyezik az ára a piac törvényei, a márkák presztízse stb. miatt, tehát nem egyszerűen azért, mert az egyik „jobb” a másiknál). Éppen ezért nem tartható szerencsésnek, ha az oktatásban és a nyelvi ismeretterjesztésben a nyelvi elemek artefaktum- és organizmusjellege úgy különül el, hogy az utóbbihoz (a természetes jelenségekhez, „a rendszer önmozgásához”) veszélyképzet társul.² Nyilvánvalóan A NYELVI ELEMELK PIACON MEGJELENŐ HASZNÁLATI ESZKÖZÖK metafora alkalmazásakor is differenciálni kell: nem sugallható pl., hogy a „konkurencia terméke” önmagában azért rossz, mert „nem saját

² Ez az elkülönítés jelen van a hagyományos nyelvművelő irodalomban: „A *forrásnál*, illetőleg a *születésnél* történő *ellenőrzéssel* megakadályozhatnánk a fölösleges idegen szók *beáramlását*, szópályázatokkal ösztönözhetnénk helyes magyaráításukra, s mintegy *meo-igazolást* adhatnánk a sikerült *alkotású* új szóknek” (Kovalovszky 1977: 34; én emeltem ki: Sz. T. P.). Jellemző módon az *ellenőrzéssel* szó összekapcsolja a különböző képzeteket. Részben: a (veszélyes, áradó, elöntéssel fenyegető) folyadék állását is ellenőrizni kell, ugyanígy kell a már megszületett élőlény mozgását is kontrollálni. A veszélyképzet kevésbé jelenik meg a gazdasági termékként bemutatott szó esetében, és ez érthető, hiszen ezt a nyelvművelők tábora állította elő, így nem lehet veszélyes.

gyártmány”. Ha a nyelv nem rendelkezik önálló akarattal (illetve, ha nem a nyelv az, „aki” önálló akarattal rendelkezik, hanem a beszélő), ha a nyelvi elemek beáramlása nem ellenőrizhetetlen árvíz (és ha az árvíz elleni védekezést nem csak a társadalom egy maroknyi csapata képes megszervezni), a beszélő nem érzi magát kiszolgáltatottnak. Ehhez csatlakozhat annak felismertetése – A NYELVHASZNÁLAT VISELKEDÉS összefüggés alapján –, hogy a nyelv állománya használóinak (az egyes regiszterekben más követelményeknek eleget tevő) nyelvi produkciója révén változik. A nyelvi viselkedés pluralizmusának hangsúlyozása (A NYELVHASZNÁLAT DIVATKÖVETÉS) felismertetheti a diákkal, hogy a nyelvi változók megválasztása révén megvalósítható szimbolikus azonosulás (referenciacsoport-választás) szabadságot jelent: barátaival és tanáraival a saját választása révén – attól függően, hogy viselkedését hogyan kívánja formálni – beszélhet másként. Ez feloldhatja a beszélőt számos feszültség alól: nem kell úgy éreznie, hogy A NYELVHASZNÁLAT HARC, amelyben vannak jók és rosszak. Szintén nem kell úgy éreznie, hogy A SZABÁLYOK(AT RÖGZÍTŐ MŰVEK) FEGYVEREK, amelyek mások gyengítésére, megsebesítésére valók.³ A társadalom rétegzettségének nyelven keresztül (is) zajló megértetése a toleranciát is fejlesztheti a diákban.

Ezzel együtt, amikor nem szociolingvisztikai vagy nyelvhelyességi ismeretek átadása a cél, a nyelv belső összefüggéseinek érzékeltetésére jól használható A NYELV (ELEMEI) ÉLŐ SZERVEZET (RÉSZEI) metafora. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez nem jelenti azt, hogy pl. A NYELVI VÁLTOZÁS BETEGSÉG metafora használata (vö. Nádasdy 2004) kívánatos. A NYELV (ELEMEI) ÉLŐ SZERVEZET (RÉSZEI) metafora inkább annak a jelenségnek az érzékeltetésére megfelelő, hogy – bár a nyelv(használat) társadalmi beágyazottságú – a nyelv strukturális szerveződése, felépítése, elemeinek cserélődése, változása stb. nem áll az ember tervező hatalma alatt. Társadalmi összefogással, tudatos döntésekkel nem változtatható meg a magyar nyelv névutóállománya, fonotaktikája, mint ahogy mondattana sem; működése, célelvősége vagy produktivitása nem olyan, mint egy ember tervezte gépé stb.

A fentiekben vázolt összefüggések természetesen csak akkor igazolhatók, ha tankönyvelemzéssel, tanítás-módszertani kísérletek segítségével kimutatható, hogy a megfelelőnek tartott terminológiával, szemlélettel oktatott tanulók nyelvi produkciója valóban adekvátabb, szituációhoz illőbb, mint a más szemlélettel oktatottaké. Hasonló vizsgálatok végezhetők a nyelvművelő javakkal és célcsoportjaikkal kapcsolatban is. Jelen dolgozat ilyen elemzések és kísérletek tervezéséhez kívánt segítséget adni.

³ A nyelvi ismeretterjesztés szövegeiben mindkét szemlélet megjelenik, vö. „[a NymKsz. olyan mű], amelyet szükség esetén *szellemi fegyverként, ill. pajzsként szegezhetnek szembe* a laikus »nyelvvédők« *hangoskodó* csoportjával [az olvasók]” (NymKsz. VI; én emeltem ki: Sz. T. P.).

6. Irodalom

- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 1–11.
- Kontra Miklós 2003. A vizsgálat keretei: Kontra Miklós (szerk.), *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. 41–84. Budapest, Osiris.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Budapest, Akadémiai.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben: Pléh Csaba–Győri Miklós: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. 50–82. Budapest, Pólya Kiadó
- Kövecses Zoltán 2005. Túl a fogalmi metaforákon. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. 71–88.
- Nádasdy Ádám 2004. A betegség-metafora: Büky László (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 6. Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. 117–122. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék
- Nahalka István 2002. *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- NymKk. (= *Nyelvművelő kézikönyv*) Szerk. Grétsy László–Kovalovszky Miklós. Budapest, Akadémiai, 1980–85.
- NymKsz. (= *Nyelvművelő kézisótár*) Szerk. Grétsy László–Kemény Gábor. Budapest, Auktor, 1996.
- Szabó Tamás Péter 2005. „...biztos, hogy egy-egy dolgon el-elhümmögtem...” Gimnazisták gondolkodása a nyelvművelés, nyelvtervezés alapkérdéseiről: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. 205–14. Budapest, Argumentum.
- Szabó Tamás Péter megjelenőben. A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében: *LingDok* 5. [A Nyelvésztdoktoranduszok 9. Országos Konferenciája előadásait tartalmazó kötet.]
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. 207–229.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben. *Magyar Nyelv* 414–21.